

Թեամբ՝ կը գտնուի քարուկիր շինութիւն մը, որ սենեակներու կը նմանի: Կը թուի թէ վանքի սենեակներ ըլլան (Արցախ, էջ 90):

17. ՇՕՇԿԱՅ ՎԱՆՔԸ

Խաչմաշ եւ Մամնայ գիւղերու միջեւ: Հին վանք: Ստէպ նորոգութիւն տեսած: Տաճարը՝ 9 մետր երկայն եւ 6 մետր լայն: Ունեցած է երեք լուսամուտ, դուռ մը եւ խորան մը (Արցախ, էջ 100. հմմտ. Ազգ. Հանգ., 1897, Բ., էջ 51):

18. ԶՈՆՏԱԿ ԵՂՅԻ

Վերին-Թաղավարդի մօտերը «միմեանց կից շինուած են երկու եկեղեցիներ, որք նոյնպէս կիսաւեր են: Հազիւ թէ քարընկէց հեռի են երկու աւերակ եկեղեցիներս վանքի աւերակիցն: Մենք կարծում ենք՝ թէ այս երկու կիսաւեր շինութիւններն եւս վանք եղած լինին, քանզի ոչ մօտ գիւղատեղի կայ եւ ոչ հանգստարան» (Արցախ, էջ 91):

(Շարունակելի:)

ԵՂՅԵՆ ԿԱՐԳԵՆԵՍ ԵՐ ԻՐԻ ՊԱՏՄԱՆԻՆՆԵՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՄԱՍԵՆԱԳՐԱԿԱՆ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԵՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

(Շարունակուիլիս եւ վերջ:)

73. ԱՆԻՐԱԳԱՐՁՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Քսան տարիներ ունինք մեր ետեւ: Ուսումնասիրութիւնս սկսած էր լոյս տեսնել մաս առ մաս 1931 յունուարին. ի սկզբան արագ թափով եւ ապա դանդաղօրէն, նաեւ երկար ընդհատումով, 20 ընդարձակ յօդուածներով (Հանգ. Ամս. 1931—1937, 1950 եւ 1951): Պարագանքը դանդաղեցուցած էին ընթացքը, իսկ կասեցուցած էր երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, որուն սկզբնաւորութեան կը գտնուէի Երուսաղէմ գիտական ուղեւորութեամբ մը. 1940—1946 տարիները անցուցած էի Բէյրութ:

Ուսումնասիրութիւնս աւարտեցաւ § 17 գծում ծրագրիս համաձայն, գրեթէ անփոփոխ: Փորձ մըն էր ան վերականգնելու

Եղիշէի Պատմութեան սկզբնաղբը, որ ենթարկուած էր տարօրինակ խմբագրութեան մը: Թէ ո՛րչափ յաջողած եմ, կը թողում դատել անկանխակալ ընթերցողներու: Առաջին փորձն էր սկզբնագրին վերակազմութեան. եւ իբրեւ այսպիսի պիտի ունենար անշուշտ սրբագրելի կէտեր: 1931ին երբ կը ձեռնարկէի աշխատութեանս, լուսաւորուած էի արշալոյսի լուսով, աստիճանաբար, արեգակին հորիզոնին վրայ բարձրանալուն հետ, պարզուեցաւ աչքերուս ուսումնասիրութեանս հորիզոնն ալ: Այս պատճառով ալ պիտի խնդրեմ ընթերցողներէս, որ ներեն ինձ, եթէ § 7—17 եւ այլուր արտայայտած մտքերս յընթացս ուսումնասիրութեանս փոփոխութիւններ կրած ըլլան դէպի լաւագոյնը: Նաեւ վերջին 20 տարիներու ընթացքին կատարուած էին նոր հետազոտութիւններ մատենագրական եւ պատմական մարզերու մէջ եւ բերած նոր լուսարանութիւններ, որոնց մասին տարբեր էին 1931ին ըմբռնումները: Յատկապէս նշանակութիւն ունին մեր ուսումնասիրութեան համար երկու գրութիւններ՝ Եղիշէի կեանքին եւ գրականութեան եւ Ղազար Փարպեցւոյ Ա. Գրուագին հայող, լոյս տեսած Հանգ. Ամս. ի նախորդ եւ այս տարիներուն:

Յաջորդ էջերու մէջ պիտի անդրադառնամ այնպիսի կէտերուն միայն, որոնք կարելոր են ուղղելու եւ լրացնելու նախորդ գրութիւններու մէջ արտայայտուած խորհրդածութիւնները եւ ժամանակագրական ցուցմունքները:

1. Յընթացս գրութեանս ներկայացուցած էի Եղիշէն ժամանակակից եւ ականատես 2. դարու երրորդ քառորդի դէպքերուն, եւ այն հայ փախստականներու թուին մէջ, որոնք ապաստանարան փնտռած էին Կ. Պոլիս Հայոց Յովհաննէս կաթողիկոսին հետ. եւ համարած էի թէ Եղիշէ ա՛յս տեղ հրաման ընդունած է վարդան Մամիկոնեանէ գրելու իր Պատմութիւնը (§ 13—14): Բայց երբ մանր ըննութեամբ ուսումնասիրուեցան Եղիշէի կենսագրական գծերն (§ 70) եւ մատենագրութիւնը (§ 71), անոր ժամանակը երեւան եկաւ. դարու երկրորդ եւ երրորդ քառորդին մերձաւորապէս: Այս շրջանին կ'ապրէին Դաւիթ Տարօնեցի եւ Դաւիթ Մամիկոնեան, որոնցմէ մին կամ միւրը եղած պէտք է ըլլայ Պատմութեան հայցողը՝ Դաւիթ Երէջ

Մամիկոնեան: Այս դէպքին կարող էր Եղիշէ օգտուած ըլլալ Յովհ. Եփեսացւոյ Պատմութեանէն, ինչպէս նաեւ Բիւզանդեան պատմագիրներէն, ուղղակի կամ միջնորդաբար:

2. Բարձումայի աղբյուրը Եղիշէի հետ (§ 8), ինչպէս Թոմաս Արծրունի կը ներկայացնէր, չէր կրնար պատմական նկատուել, բայց պատմական հարկ է համարել Բարձումայի Աղձնիք մուտ գործելը, քանի որ Միք. Ասորի եւ Բարձրբէրէոս անոր յիշատակութիւնը կ'ընեն: Իսկ թէ Թոմաս Ի՞նչ աղբյուրէ օգտուած է, մեզի անձանօթ կը մնայ: Արծրունի պատմագիրը կը մեղադրէ Բարձուման, թէ ան Եղիշէի մատենանէն էջեր փրցուցած է, որոնք կը պարունակէին Արծրունի իշխաններու քաջութիւնները եւ: Իր աղբյուրի՞ն մէջ կարդացած էր այս անցքն ալ, թէ լոկ բերանացի աւանդութիւն մը մերձեցուցած է Բարձումայի, որ Արծրունի իշխաններէն հալածուած էր: 450/51 տարիներու կռիւներուն Արծրունի իշխաններուն մատենակցութիւնը յիշած էր Ղ. Փարպեցի եւ անկէ առնելով նաեւ Եղիշէ: Եթէ աչքի զարնող քաջագործութիւններ գործած ըլլային Արծրունիները, անշուշտ անտես պիտի չընէր Փարպեցի: Ուստի Թոմայի ակնարկութիւնը կարելի չէ իմանալ 450ի կռիւներու մասին: Բայց հնարաւոր է 571—573 տարիներու դէպքերուն մերձեցնել, երբ Քաջն Վարդան Մամիկոնեան անցած Վասպուրականի մէջ զօրաժողով եղած բանակին գլուխը հասաւ Գուրգենի ընդհարուեցաւ Պարսից հետ: Այս պատեւել ընդհարուեցաւ Պարսից հետ: Այս պատեւելութիւններուն մէջ ունէին պատեւութիւն Արծրունիները, ցոյց տալու իրենց քաջագործութիւնները եւ Եղիշէ կրնար խօսած ըլլալ անոնց մասին ալ, այսինքն «որ ինչ վասն տանն Արծրունեաց էր գործոց հանգամանք եւ որ ինչ օրինակ մարտիրոսութեան վահանայ Արծրունեոյ» (Թ. Արծր. 81): Բայց երկրորդ Բարձրումայ մը, որ այնպիսի չարաչար խմբագրութեամբ վերելուցր կործանած է Եղիշէի պատմութեան չէնքը, չէ ինչպիսի ոչ միայն Արծրունի, այլ եւ ա՛յլ իշխանական տուներու, զոր օրինակ Կամսարականներու տուներու, զոր օրինակ Կամսարականներու տուներու, այլուստ գիտենք, թէ այս պատմութեան, այլուստ գիտենք, թէ այս կռիւներու մէջ նշանաւոր հանդիսացած էր իր քաջութիւններով Կամսարականն Ջաւիր, որուն անունն անգամ չենք գտներ այժմեան Եղիշէի մէջ: Եթէ Թոմաս Արծրունի իրեն հիմ ունի գրաւոր կամ անգիր աւան-

դութիւն մը, զայն հարկ է իմանալ Եղիշէի սկզբնաղբի մասին, որուն խմբագիրը վրէժխնդրական կամ այլ մղումով մը կատարած է այն չարաչար փոփոխութիւնը:

3. Տակաւին լուծման կարօտ կը մնայ, թէ Եղիշէի սկզբնաղբը Ի՞նչ նպատակով ենթարկուած է այնպիսի չարատանջ խմբագրութեան: Մեր Ուսումնասիրութեան մէջ յաճախ անդրադարձած ենք այս կէտին. եւ հաւանական համարած ենք, որ ձգտած ըլլայ անյիշատակ ընել հայ մտքերէ 570—578 տարիներու դէպքերը, մասնաւորապէս թէ «Հայոց պատերազմը» մղուած է եկեղեցւոյ ազատութեան համար, թէ այդ պատերազմին Հայոց եւ Յունաց մէջ նիզակակցութիւն կնքուած է, թէ կայսեր բանակները Հայաստան միջամուխ եղած են, թէ պատերազմի դաշտին վրայ ինկողները նահատակներ նկատուելու են:

Բայց անյիշատակ ընելով այս դէպքերը, անյիշատակ կ'ըլլային նաեւ Սիւնեաց Վահան եւ Փիլիպպոս իշխաններու ազգագաւորները: Անոնք անջատած էին Սիւնեաց աշխարհը մարդստանական Հայաստանէն եւ ենթարկած Ատպատականի մարդստանութեան, ոչ միայն անոր հարկատու, այլ եւ անոր հետ զինակից ըլլալով: Այս անջատումով նաեւ Սիւնեաց եկեղեցին խզուած էր Հայոց կաթողիկոսարանէն, սուրբ Միւռոնը կը ստանար Աղուանից կաթողիկոսին, եւ հրահանգները կ'ընդունէր Երուսաղէմի պատրիարքէն: Այս անջատումը երկար տևեց:

Սիւնիք ոչ միայն 570—578 տարիներու կռիւներուն իբրեւ նիզակակից պարսիկ զօրքին կուռած էին Հայոց դէմ, այլ եւ, ինչպէս կը հաւաստէ Բալթագորի գետեղուած էին իրարով Ա. ի հրամանով իբրեւ բերդականներ Կաւկասեան այն նորակառուց ամրութիւններու մէջ, զորոնք թագաւորը շինել տուած էր այլ եւ այլ կէտերու վրայ: Սիւնեաց աշխարհը միացաւ միւսանգամ Հայաստանի երբ Պարսկաստան նուաճուեցաւ արարական լուծի տակ (հմմտ. Marquart, Eranshahr, 122):

Թէ խմբագրին նպատակներէն մին եղած է անյիշատակ ջնջել այս անցքերը, կը զգացուի իր ձգտումէն, կատարուած դէպքերը փոխադրելի դար ու կէս յառաջ եւ ծանրաբեռնել Սիւնի վասակի շալակին, զայն միայն պատասխանատու ներկայացնելով գործուած նենգութիւններու կամ սոցալաւ գործերու:

Այս գործողութիւնը կատարուած է մասնաւոր խորհրդածութեամբ: Նախ հող պատրաստուած է Ղազար Փարպեցւոյ Պատմութեան Ա. Իրուագին մէջ. վասակ ներկայացուած է նենգաւոր եւ աստուածուբաց: Ապա խարդախուած են Արքայաճամբ Մամիկոնեանի եւ Եղիշէի պատմագիրքերը իբրեւ Պատմութիւն 450/51 տարիներու վարդանանց պատերազմի: Այս երկու պատմական գրուածքները թոմաս Արծրունի ձեռքի տակ ունեցած է արդէն խմբագրուած, ուստի 900ին:

Դժուար է ճշդիւ մատնանշել Եղիշէի խմբագրութեան ժամանակը. յամենայն դէպս 900ը յետագոյն եզրը նկատելու է: 570—578 տարիներու դէպքերը երկրորդ սերունդին ծանօթ էին իբր 650ին: Անանիա Շիրակացի լսած էր իր հօրմէն միջադէպեր 570—578ի պատերազմներէն. Եղիշէ գրի կ'առնէր Դաւիթ Մամիկոնեանի պատմածները: Երկրորդ սերունդը ընդ ազօտ տեղեկութիւններ միայն ունէր այն անցքերու մասին: Երրորդ սերունդի քով արդէն լսած ըլլալու էր ամէն յիշողութիւն: Այսպէս կը հասնինք Լ. դարու առաջին կէսը: 750—840 այն շրջանն է, ուր երկիրը արարական բնագոյնութեան տակ հարստահարուած, զիր եւ գրականութիւն մոռացութեան մասնուած, հայ ժողովուրդը իր գոյութեան կոխը կ'ապրէր: Մամիկոնեաններն եւ Կամսարականները տակաւ առ տակաւ մերժուած էին քաղաքական-գիտութեան ասպարէզէն, որ Բագրատունիներուն ժառանգութիւն էր մնացած: 850էն ետքն է, որ Բագրատունի, Սիւնի եւ այլ իշխաններ Սամարայէ վերագործին ջանք սկսան թափել յուսահատ ժողովուրդին յոյս ներշնչելու, նախնեաց փառքի յիշատակներով ոգեւորութիւն արծարծելու...: Այս հարիւրամեայ շրջանին պէտք է խմբագրուած ըլլայ Եղիշէ: Աշոտ Բագրատունի Հայաստանի իշխան կը կարգուի. անոր փեսան, Սիւնի վասակ, որ ի Սամարա իսլամացած էր, վերագործին կը թօթափէ ուրացութիւնը: Եղիշէի խմբագրութիւնը (57, 71) «Տիրոց իշխանն Բագրատունեաց զօրօք իւրովք» ուրացեալ վասակի կողմը կը դնէր:

Մեր ուսումնասիրութեան ընթացքին մատնանիշ ըրած էինք կէտեր, որոնք խմբագրին ժամանակին կը հայէին:

Ա. 260 «Մծբինի յիշատակութիւնը ցոյց

կու տայ, թէ Մովսէս (Խորենացի) ծանօթ է Եղիշէի տողերուն»:

Բ. 677/78. խմբագրին ժամանակը 650էն ետքն է, վասն զի Պարսիկք բազմակնութիւն կը քարոզեն:

Բ. 748/49. խմբագիրը Թ. դարէն կ'երեւայ, վասն զի «Արշարունի» փոխ. Կամսարական Լ.—Թ. դար կ'ենթադրէ, նոյնպէս Աշոտ անունը, որ Բագրատունեաց յատուկ էր, Կամսարականի մը յատկացուած է:

Բ. 616. «խմբագիրը Մ. Խորենացւոյ ազգեցութեան տակ կ'երեւայ ի մասին տեղի թագաւորանիւտ, ասութեան»:

4. Բնութիւններ ցոյց տուին, որ Եղիշէ գրած է անկախ իր «Հայոց պատերազմի Պատմութենէն»՝ վարդանանց եւ Ս. Քահանայից վկայարանութիւնները: Ասոնցմէ Ս. Քահանայից վկայարանութիւնը հասած է մեզի գրեթէ ամբողջութեամբ իբրեւ «արտաքոյ եւթն յեղանակաց ութերորդ յեղանակ»: Ասանց տարակուսի խմբագիրը նաեւ վարդանանց վկայարանութենէն հատուածներ ներս առած է Եղիշէի Պատմութեան մէջ, ինչպէս առած էր հատուածներ Ս. Քահանայից վկայարանութենէն: Արդեօք Միհրնբեհի նամակն եւ Հայոց պատասխանը — փոփոխելով փոփոխուածները — վարդանանց վկայարանութենէն փոխառութիւններ չեն: Այս հարցը պէտք է քննել ի մերձուստ, իբրեւ Ղ. Փարպեցւոյ Պատմութեան կից երկրորդ աղբիւր:

5. P. Peeters Ուսումնասիրութեանս Ա. հատորին նուիրած գրախօսականին մէջ (տե՛ս վարը) նկատի առնելով Եղիշէի Պատմութեան կառուցուածքը յառաջագրած է նոր տեսութիւն մը. Եղիշէ վարդանանց պատմութեան վերնագրի տակ գրած է քողարկուած պատմութիւնը 2. դարու 70ական թուականներու դէպքերու. այսինքն արտաքուստ ներկայացուցած է վարդանանց վկայարանութիւն, բայց իր նպատակն եղած է Յազկերտ Բ.ի անունին տակ Խոսրով Ա.ի պարսաւագիրը գրել եւ անոր դատարանութիւնները նկարագրել. վասն զի Խոսրովի կենդանութեան նման պարսաւագիր մը քրէական յանցանք պիտի դատուէր: Այս տեսութիւնը չի կրնար մեր խնդրոյն ի դէպ համարուիլ, վասն զի Պատմութիւնը ոչ ոճի եւ ոչ դադարներու միասնականութիւն ունի. ան խմբագրութիւն մըն է անագանագոյն ձեռքէ,

որ չարաչար վարուած է սկզբնագրին հետ: Միւս կողմէ սկզբնագիրը, ինչպէս այժմ երեւան եկաւ, գրուած է 630էն ետքը, երբ ազատ էր հեղինակը արտայայտուելու այնպէս ինչպէս կ'ուզէր:

Գուշակեան Թորգոմ պատրիարք (Սիւն, 1933 եւ 1937 տե՛ս վարը) կ'ենթադրէ, թէ Պատմութեանս հեղինակը, Եղիշէ կամ այլ ոք, յորինած է գրուածքս իբրեւ պատմական վէպ, իրեն զիւցազն ընտրելով Մամիկոնեան Կարմիր վարդանը: Իրեն նպատակն է ընթերցողներուն հայրենասիրութիւն ներշնչել. նիւթ առած է թէ 451ի եւ թէ 571ի հայկական ապստամբական շարժումներէն: Բայց այսպիսի վիպական գրուածքի համար առաւել չափով կարեւոր էին ներքին յորինուածք, դէպքերու կապակցեալ դասաւորում, ամբողջական նկարագրութիւն, հերոսներու դէմքերու արտահայտչապատկերներ եւ այլն: Թէ հեղինակին չէին պակսեր այս յատկութիւնները, կը տեսնուի գրուածքին բազմաթիւ հոյակապ հատուածներէն: Ասոնց կից, թիւ հոյակապ հատուածներէն: Անոնց կից, սակայն, կը ցցուին մեր աչքին եւ այնպիսի հատուածներ, որոնք ոչ ներքին կապակցութեամբ եւ ոչ ալ արտաքին յորինուածքով կը համաձուլուին այդ գրական ընտիր ստեղծագործութիւններուն հետ: Մէկ աղբիւրէն ե՛ւ բարեհամ ե՛ւ դատնահամ ջուր չի բղխեր: Եւ եթէ կը բղխէ, ստիպուած ենք պեղել աղբիւրին շուրջը գտնելու համար դատնահամ ջուրին երակը. զոր գրական բացատրութեամբ «խմբագիր» սովոր ենք կոչել:

Պատմութեան հեղինակն է Եղիշէ, որ ունի ուրիշ բազմաթիւ հեղինակութիւններ ալ: Անոր գրչէն է նաեւ Լ. Յեղանակը, որ հասած է մեզի գրեթէ անաղարտ: Անոր մէջ լեզուի եւ ոճի այդ երկուութիւնը չենք տեսներ, որովհետեւ խմբագրի ձեռք չէ դրած անոր, նկատի չառնելով անկէ հանուած ինչինչ հատուածներ եւ մանր խնդրական տեղիքներ: Կը սպասէինք այդ Յեղանակին գրչէն նոյն լեզուով ու ոճով կատարեալ Ա.—Է. յեղանակները:

6. Երբ խօսք կ'ըլլայ, թէ Եղիշէի սկզբնագիրը ենթարկուած է խմբագրութեան, հարց կը բարձրացուի, թէ չկայի՞ր թեան, հարց կը բարձրորդ եւ աւելի օրհնարարակի վրայ երկրորդ եւ աւելի օրհնարակներ, յայտնաբերուած ընելու համար կատարուած խմբագրութիւնը: Դժբախտաբար տարուած խմբագրութիւնը: Դժբախտաբար ի վիճակի չենք հաստատելու, թէ Եղիշէի

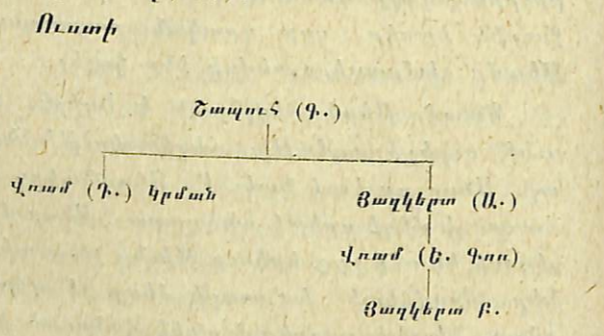
մատեանը լոյս տեսնելէ ետքը տարածուած ըլլայ բազմաթիւ օրինակներով: Այն ստոյգ է, որ Է. եւ Լ. դարու մատենագիրները որ եւ է կերպով նշմարել չեն տար, թէ իրենց ծանօթ եղած ըլլայ Եղիշէի պատմութիւնը սկզբնագրով կամ խմբագրութեամբ: Առաջին անգամ, ինչպէս կ'երեւայ, Մ. Խորենացին է, որ կարդացած է զայն հաւանօրէն խմբագրուած օրինակի մը մէջ: Իրմէ ետքը կու գան Ժ. դարու պատմագիրները՝ Թոմաս Արծրունի եւ Յովհ. Իրախանակերտցի: Եղիշէի հնագոյն օրինակը գրուած է 1130ին (§ 10, 6): Որչափ դիտուած է մինչեւ այժմ, բոլոր ծանօթ ձեռագիրները խմբագրուած օրինակէն յառաջադայած են: Բախտաւոր կրնայ նկատուիլ այս տեսակէտէ Եղիշէ, որ ունի 1130ին գրուած օրինակ մը (Ամիրտոյն, այժմ անհետացած): Փաւստոս, Կորիւն, Ղ. Փարպեցի, Սերիոս, Թոմաս Արծրունի, Յովհ. Իրախանակերտցի, Ուխտանէս, Ստ. Ասոցնիկ, Մատթէոս Ուրհայեցի եւ ուրիշ պատմագիրներ մատչելի են մեզի ժԳ. եւ ԺԷ. դարերուն գրուած մէկ գաղափար օրինակէ ընդօրինակութեամբ, եղծուած եւ փոփոխուած: 491ին յորինուած է Ագաթանգեղոսը. երբ հրատարակ ելաւ այն, ոչ ոք հարցուց անոր գրութեան ժամանակը: Նոյն շրջանին ենթարկուած է չարաչար խմբագրութեան իբր 387ին գրուած ու Ն. դարու առաջին կէսին թարգմանուած Փաւստոս Բիւզանդի Պատմութիւնը. ոչ ոք չըսողքեց այս խմբագրութեան դէմ, երեւան չհասնեց չարագատ օրինակներ: Իբր 500ին յորինուած Ղ. Փարպեցւոյ Պատմութեան Ա.—Բ. գրուածքներուն կցուեցաւ իբր 700ին նախըզանք մը, անոր Ա. գրուածքին մէջ մոճուեցան յաւելուածներ, վերջաւորութեան անճահ քարոզ մը, ոչ ոք ձայն բարձրացուց եւ պահանջեց գործին չարագատ սկսուածքն եւ վերջարանութիւնը: Սերիոսի Պատմութենէն, յորինուած իբր 681ին, դուրս ինկած են բազմաթիւ կէտեր, խմբագրուած է Պատմութեան Նախերգանքը, նոր յաւելուածներ մուտ գտած են բնագրին մէջ, ոչ ոք բողոքի ձայն բարձրացուցած է, կամ հող տարած է չարագատ օրինակը բազմացնել: Սովորաբար Եկեղեցական Պատմութեան թարգմանութիւնը է. դարու վերջին տասնեակին համառօտուած էր. այս համառօտութիւնը Թ. դարուն վերջերը նոր խմբագրութեամբ ընդարձակուած

է եւ այն համարուած է ժ. դարուն Սոկրատի հարազատ գործ: Իբր 718ին Ստեփանոս քահանայ կը գրէ Գերմանոս պատրիարքի թուղթին պատասխան. այս պատասխանը թ. դարուն նոր խմբագրութեան կ'ենթարկուի. հարազատը հազուադիւս է, իսկ խմբագրութիւնը իբրեւ հարազատագոյն հասած է բազմաթիւ օրինակներով: Նախնիք ինչ որ ունեցած են աչքի առաջ դրաւոր, համարած են հարազատ. անոնց պակաս է քննադատական ողին: Հետեւի՞նք անոնց օրինակին նաեւ ներկայ դարուս:

7. Համադրութիւնը (§ 9) բազմօք փոփոխութիւն տեսած է Ուսումնասիրութեան ընթացքին. թէ հոս (Ա. 90—91) եւ թէ այլուր (Ա. 158. Բ. 741—742) համարած էի, թէ «Աւարայրի» ճակատին նկարագրութիւնը մերձեցնելու է Մելիտոնէի ճակատամարտին: Այս տեղ սխալած էի: Ինչպէս § 62 (Գ. 245—266) տեսանք, Եղիշէի նկարագրութիւնը Սաղամախեաց ճակատամարտին կը հայէր: Անդ (Ա. 93, 158) յիշած էի «Տղմուտ գետ»՝ այժմ պէտք է իմանալ «աղմուտ դաշտ» (Հմմտ. § 62, Գ. 247)՝: Անդ, էջ 93 «Պենտա-

կոստէի առաջին ուրբաթ օրն էր», ուղղելու է «Պենտակոստէի նախորդ ուրբաթ օրն էր, 25-մայիս 451» (Հմմտ. Գ. 246, ծան.):

8. Շապուհ Գ. սասանեանի տոհմածառի մասին (§ 21, Ա. 212—214) կարեւոր կը համարիմ ընել գերազուցութիւններս: Արքայից արքայս Հայոց պատմութեան մէջ առաջին անգամ կը յիշուի անանուն՝ Փաւստոսի քով (Զ. 1). Մանուէլ Մամիկոնեանի մահէն ետքը հայ նախարարները Արշակ Գ. էն տփզոհ «գնացին առ թագաւորն Պարսից եւ մատնեցին նմա զաշխարհն Հայոց եւ խնդրեցին ի նմանէ թագաւոր արշակունի»: Արքայն թագաւոր կը նշանակէ Սոսրով Գ. ը «եւ ետ նմա կին գբոյր իւր զԶրուանդուխտ» եւ ուղարկեց զօրքով Հայաստան: «Թագաւորն Յունաց (Թէոդոս Ա.) եւ թագաւորն Պարսից» (Շապուհ Գ.) կը միաբանին եւ կը բաժնեն Հայաստանը իրենց մէջ: Այս անանուն թագաւորը Կեղծ-Ղազար Փարպեցի կ'անուանէ «Շապուհ» (էջ 8): «Մեռաւ Շապուհ արքայն Պարսից եւ թագաւորեաց Վոսա, որդի նորա, որ էր Կրման արքայ» (էջ 18): «Եւ յետ մահուան Վոսայ արքային Պարսից թագաւորէր Յազկերտ (Ա.), եղբայր Վոսայ, որդի Շապուհի ի վերայ աշխարհին Պարսից» (անդ): «Եւ յետ մահուանն Յազկերտի որդւոյ Շապուհի թագաւորին Պարսից թագաւորեաց Վոսա որդի նորա ի վերայ աշխարհին Արեաց» (անդ, 19):



Իսկ որո՞ւն որդին էր Շապուհ Գ.: Հայ ազգիւրները չեն յիշեր անոր հայրը: Տարապուհ Բ. Որմզդեանի († 379): Անոր յաջորդներն են՝ եղբայրն Վոսա Գ. Կրմանշահ, Յազկերտ Ա. որդին Վոսայ, Վոսա Ե. Գոռ որդի Յազկերտի (Nöldeke, 71, 72, 84)՝:

1 Այսպէս նաեւ Սերիոս, որ Շապուհ Բ. ի յաջորդները կը նշանակէ. Արտաշէր որդի Շապուհ, Վոսա (Գ.), Յազկերտ (Ա.) որդի Վոսայ, (էջ 17—18): Սերիոսի արքայացանկը հասած է մեզի շատ աղծա-

1 Աւարայրի «աղմուտ դաշտի» կամ «Տղմուտ գետի» վայրը, զոր Ղ. Փարպեցի եւ Եղիշէ Արտաշէ մէջ ցոյց կու տան, ցայժմ չ'ստուգուած: Առաջին անգամ Բաֆֆի (Մշակ, 1872, Թ. 7) մասնանշեց, թէ Տղմուտ գետը Սոյ քաղաքի մօտ հստոյ «Ղօթուր», իմացի՛ր Կոտոր գետն ըլլայ: Այս առիթ տուաւ Գալուստ Շիրմազանեանի գրեկու «Թէ ո՞ւր են Աւարայր եւ Տղմուտ». Արարատ ամսագիր, 1872, էջ 423—427, 463—470: Իր երթակացութիւնն է, որ Աւարայր Զօրս գիւղն է, իսկ գետն՝ Ախոււ, դաշտը՝ Զօրս եւ Կարայ-Չաղին գիւղերու միջեւ տարածուած դաշտը, Արտաղ գետուի մէջ: (Հմմտ. նաեւ Մշակ, 1873, Թ. 7 եւ Արարատ, 1873, էջ 185/188:) Այս խնդրով զբաղած է նաեւ Կ. Յ. Բամաճեան, Վարդանանց պատերազմին տեղը. Կոչնակ Հայաստանի, 1921, Թ. 24, էջ 798—799. Հմմտ. նաեւ Բարդէն Եղ. Կիւլէսէրեան, Քաջն Վարդան, Պատմոն 1920, էջ 150—155: Հետաքրքրական է, որ Դաւիթ եպիսկոպոս իր մէկ ընդարձակ յիշատակագրութեան մէջ, ուր 1606 տարւոյ անցքերուն մասին կը խօսի, կը յիշէ որ Օսմանեանց եւ Պարսից մէջ մեծ ընդհարումը տեղի ունեցած է Սայմաստի Տղմուտ գետին քով. «Յորժամ եհաս աւուրս աշնան, դարձեալ եկն Ջրղալի որդին բազում զօրօք, եհաս ի Սայմաստի գետն Տղմուտ. անդ խառնեցան զիրար զօրքն եւ Հեմալքն Շահին եւ Ջրղալի որդոյն եւ կոտորեցին զԻմանս» (Նոր Ջուղայ, Ամենափրկիչ, Թ. 47): Ըստ Hammeri Cicalaf որդին զօրախորն Օսմանցոց, Սայմաստ հասաւ աւգոստոսի սկիզբը, երբ Շահարս կը գտնուէր Սոյ. պատերազմը մղուեցաւ նոյն ամսոյն Յին «Թարգիլի լիճ» քով, այն է Ուրմիա լիճը, երբ Չի-կալա (Ջղալի որդին) պարտուեցաւ շարաշար (Geschichte des Osmanischen Reiches, II, 689): Սայմաստի գետը կը հոշուի Զօրի եւ կը թափի Ուրմիա լիճին մէջ (Ալիշան, Տեղեկագիր Հայոց Մեծայ, էջ 57): Ուսկի՞ց գիտէ Դաւիթ եպիսկոպոս անոր «Տղմուտ» անունը: Եղիշէն՝ ազդեցութեան տակ է: Յամենայն դէպս Սայմաստ = Սայմաս(տ) Արտաղ գետուին մէջ էր:

Տարարի կը յայտարարէ միաժամանակ, որ Պարսից թագաւորներու ազդարանութեան տեղեակներէն ոմանք կ'ըսեն թէ Յազկերտ (Ա.) եղբայրն ըլլայ Վոսա Գ. ի եւ ոչ անոր որդին, ուստի Յազկերտ Շապուհ Բ. Հայնա-թիկունքի որդին է»: Այսպէս, Շապուհի որդի գիտեն զՅազկերտ Գործք Մելիկիւղ ժողովին, Գրիստոնեայ Արարներ (Ասեմանի Գ. ա. 369), Աղաթիաս, Եաքուրի, Համդա, Տիրդուսի եւ այլք (Հմմտ. վերը Ա. 366): «Այս է առանց տարակուսի ուղիղը. բայց թէ Շապուհ Բ. թէ Շապուհ Գ. էր իր հայրը, կը մնայ անստոյգ» կը գրէ Նէօրիեկէ (անդ, էջ 73, ծան. 1):

Այս ազդարանութեամբ ուղիղ է, երբ Եղիշէ հայ նախարարներու բերնէն յառաջ կը բերէ տեղիքս. «Յիշեցուցանեմք քեզ (Յազկերտ Բ. արքայ) զժամանակն Շապուհ (Գ.) կերտ Բ. արքայ) զժամանակն Շապուհ (Գ.) արքայից արքայի, որ էր հայր հաւուն քո արքայից արքայի, եւ ետ նմա Աստուած գերկիրն Յազկերտի. եւ ետ նմա Աստուած գերկիրն մապատասխաներ յաջորդ տեղիքը, ուր կ'ըսեն նախարարները. «եւ նմա (Շապուհ Գ.) Աստուած գերկիրն Հայոց ի ժառանգու-թիւն (485ին) սովին օրինօք, որով եւ մեք իսկ վարիմք այժմ եւ հարքն մեր եւ հաւքն հարքն մերոց կացին նմա ի ծառայութեան վաստակս... եւ յայնց ժամանակաց մինչեւ ի քո հայրենի աթոռը եւ մեք գնոյն ծառայու-թիւն ծառայեցաք. բայց թերեւս քեզ լուս-դոյն քան զառաջնոցն» (34—35):

Այս երկրորդ ազդարանութիւնը կ'ենթադրէ չորս սերունդ, որոնք են. ա. Որդիք. թագաւոր Գ. [հարք հարք]. Գ. հաւք: Եթէ առաջնոյն տանք 35 տարի եւ յաջորդներուն 50ական տարիներ, կը ստանանք՝

ա. հաւք	385—435
բ. հարք հարք	435—485
գ. հարք	485—535
դ. մեք	535—570

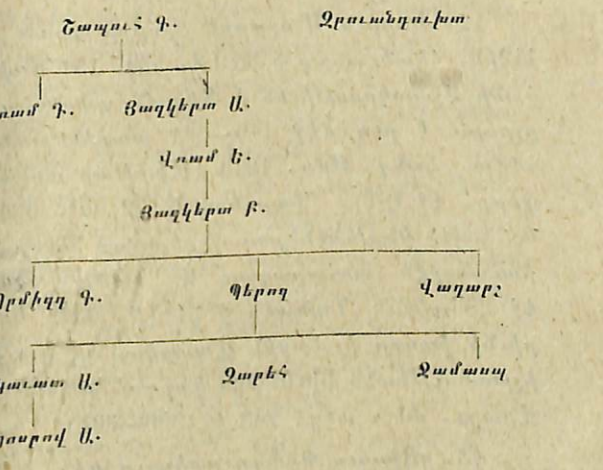
Հայ նախարարները այսպէս արտայայտուած են առանց տարակուսի 571ին ի Գոռին կամ ի Տիրքոն Սոսրով Ա. Անուշրուտանի առաջ (Հմմտ. Բ. 675):

տուած օրինակով, ուստի կարելի չէ վստահել նկատել Սասանեան թագաւորներու այս ցանկը: Ուշագրութեան արժանի է, որ Շապուհ Գ. ի բացակայու-թիւնը նաեւ Անանուն ժամանակագրութեան մէջ կը տեսնուի (տե՛ս § 21):

Հայաստան Պարսից եւ Հռոմայեցոց մէջ բաժնուեցաւ 385ին, այն տարիէն սկսեալ ժառանգեցին Պարսից արքաները որդի ի հօրէ Հայաստանն եւ Հայք մտան անոնց ի ծառայութիւն:

Եղիշէի Սկզբնազրին կը պատկանին տողերը, բայց կրած են անոնք փոփոխութիւն: Համաձայնեցնելու համար առաջին հատուածը երկրորդին կ'առաջարկեմ լրացումներս.

Շապուհ Գ. «որ էր հայր հաւուն՝ Յազկերտի (Բ.) <հաւուն հօր քո Կաւաւայ>, եւ ետ նմա Աստուած գերկիրն Հայոց ի ժառանգութիւն»:
Այս ինքն՝



Ե. Տէր-Մինասեան (Եղիշէ, էջ 290), որ ա. հատուածի մասին ծանօթագրած է. «Հե-տաքրքրական է, որ Եղիշէն պարզապէս Շապուհ Գ. ին է համարում Յազկերտ Բ. ի պապ Յազկերտ Ա. ի հայր», լուրիւսօք անցած է երկրորդ հատուածէն:

9. Յազկերտ Բ. ի թագաւորութեան սկիզբը հետեւելով Nöldeke ի նշանակած եմ 438, աւգոստոս 4 (§ 23, Ա. 241): Այժմ, ինչպէս ցոյց տուած եմ Հանդ. Ամս. 1949 (Միտիթար տոնագիրք), էջ 93—95, պէտք է գահակալութեան սկիզբը հաշուել 439 յու-նիսէն ոչ շատ յառաջ:

10. Ղազար Փարպեցի պատմագիրն է վարդանանց եւ Վահանեանց պատերազմներու, գրած երկու ուրոյն գրուագիտերու մէջ: Ուստի Պատմութեան սկիզբը (էջ 1—37) գտնուած Նախերգանքը իր հիմնական մասով կը պատկանի ուրիշ անձի մը, որ հաւանօրէն Ը. դարու սկիզբները կ'ապրէր: Այլ գրէ կ'երեւան այն յաւելումները Ա. դրուա-գիրն մէջ, որոնք սերտիւ կապ ունին Եղիշէ

14. Եւրոպայ եպիսկոպոս Մարգարայ (§ 40, Բ., 620, վարէն տ. 5), որ Ղ. Փարպեցւոյ ցանկէն դուրս ինկած է, կարող ենք եղիշէն առնելով միւսանգամ գետեղել իր տեղը: Եպիսկոպոսին անունը պահած է Թէոփորեոս Կիւրոսի եպիսկոպոսը, որ ընդմէջ 452—454 տարիներու, թուղթ մ'ընդունած է Պարսկաստանի Եւրոպայի եպիսկոպոսէի ձեռն Ստեփանոս քահանայի եւ պատասխանած է իր Հէթըթով: Թուղթիս համառօտ թարգմանութիւնը կատարած է Հ. Յ. Գաթրճեան, զոր հրատարակած է Հանդ. Ամս. 1951, էջ 150—152: Յունարէն բնագիրը՝ Migne, Patr. gr. 83, էջ 1245—1252, Εὐλαλιῶ ἐπισκόπου τῆς Περσικῆς Ἀρμενίας.

15. Գրիգոր Մանածիհր ուստիկի Վկայարանութիւնը եղիշէի սկզբնադրին մէջ վերակազմելու համար § 36 եւ 43 (Բ. 556—581 եւ 659—676) յտաջ բերած են բազմաթիւ համեմատութիւններ, թերեւս աւելի քան պէտք էր: Թէ եղիշէ այդ Վկայարանութեան հայերէն ընդարձակ մէկ խմբագրութիւնը աչքի առաջ ունեցած է եւ զայն համառօտած, կը հաստատեն համեմատութիւնները: Բայց եղիշէի ըմբռնողը այնքան հատուածներ զեղչած եւ անոնց տեղ Պատմութեան հանուած այլ հատուածներ պատուաստած է, որ անհարին կ'ըլլայ Վկայարանութեան կապակցեալ ամբողջութիւնը վերակազմել: Համեմատութիւններէն ինչ ինչ թէեւ արտաքուստ անհամեմատական կ'երեւան, բայց ունին գաղափարակցութիւններ, որոնք կ'ենթադրեն զեղչուած եւ տեղափոխուած հատուածներ: Այս մասին ահնարելութիւն եղած է § 43ի վերջը (Բ. 675):

16. Այն կարգ մը տեղիքներէն, որոնք յտաջ բերուած են § 49ի մէջ, ինչ ինչ կարող է հայել նաեւ Փիլիպպոս Սիւնոյ (հմմտ. § 64): Շուարշ Արծրունիի մասին (Գ. 21—29) պէտք է նկատի առնել, որ ինչպէս եղիշէի մէջ Վահան վերածուած է Վասակի, նոյնպէս Արրահամ Մամիկոնեանի մէջ Վահանը կարող էր Շուարշ Արծրունի կեղծուած ըլլալ: Իսկ Ստ. Ասողկիի ձիովընթաց ընթացուածը լուսադոյն եւս է կարգաւ Միքիլի վրայ, քան ձիովընթաց Շուարշ: Գենչապուհի նոյնութիւնը Վահանի հետ կը մնայ

հաննէս Գամակացւոյ կամ անոր աղբիւրին տուած ազգանուն: Հմմտ. առ այս Ազգերեան, Լեւոնտար վարք եւ Վկայարանութիւն Սրբոց, Ե. (Վենետիկ 1813), էջ 16—18:

ղեւ եւս վիճելի. պէտք է սպասել Ստ. Ասողկիի գործածած աղբիւրի յայտնութեան:

Ներշապուհ Ռաբրուեանի (§ 51, Գ. 66), զոր երկիցս յիշած է Եղիշէ (54, 56), հաւանորէն պէտք է նոյնացնել Տաճատ Ռչտունոյ հետ, զոր յիշեցինք § 51 (Գ. 62):

17. Քաղոց ամիսի հաւասարակշռութիւնը Յուլեան տոմարի հետ հայկական անշարժ տոմարի հաշուով կատարած էմ § 53 (Գ. 140, տ. 8—11): Ինչպէս յետոյ անդրադարձայ, նման դէպքերու մէջ Հայոց եկեղեցական տարին կը հետեւի Արարական կամ Դամասկեան կոչուած տոմարական դրութեան, որուն համաձայն Քաղոց ամիսը կը հաւասարակշռէր յուլեան դեկտեմբեր 9—7 յունուար օրերուն (հմմտ. § 67, Գ., էջ 315):

18. Եղիշէի տեղիքը էջ 8—9, որ իբրեւ գուշակութիւն ներկայացուած է, հարկ չկայ տեղահանուած նկատել՝ § 17 (Ա. 166/7), § 70 (Գ. 347), նկատի առնելով անոր մարդարէական նկարագիրը:

19. Յովհ. Եփեսացւոյ հաղորդած տեղեկութիւնները հայ փախստականներու մասին (§ 66, 7, Գ. 304—305) Միքայէլ Ասորի այսպէս կը համառօտէ. Le catholicos de Do-
vin, ville de la grande Arménie, soumise aux Perses, vint avec des évêques à la ville impériale. Avec naïveté, ils se joignirent au patriarche de la ville; car ils ne savaient rien de la corruption du Synode, qui régnait chez les Romains. — Quand on apprit la chose dans leur pays, tous les évêques adressèrent des menaces au catholicos et à ceux qui l'accompagnaient: „Si vous communiquez avec les Synodites et si vous vous joignez à eux, c'est-à-dire au synode Chalcédoine, nous ne vous recevrons plus; bien mieux, nous vous anathématiserons“. — Dès lors, ils se séparèrent, et ils s'assemblaient à part dans des monastères.

Le catholicos des Arméniens mourut à Constantinople au bout de deux ans.

La persécution des chrétiens sévit dans l'empire des Perses pendant toute la vie de Kosrau (Michel le Syrien, Chronique, t. II. Paris 1901, p. 305).

Այս տեղիքը Միքայէլի Ժամանակագրութեան հայերէն թարգմանութեան մէջ ներկայացուած է այսպէս. «Եւ մեծ կաթողիկոս

Հայոց չորսու ի Կոստանդնուպոլիս անել անտի զօրս յօղնականութիւն իւրեանց: Եւ ել քաղաքն ամենայն ընդ առաջ նորա ի պատիւ. եւ տարան զնա ի պատրիարքարանն, եւ յամեաց անդ, զի ոչ էր յատակ զօրն Յունաց: — Իսկ ժողովուրդը երկրին Հայոց երկեան, մի դուցէ խարիցի կաթողիկոսն երկանդաւորացն ի պատճառս կարեացն նոցա: Եւ առաքեցին առ նա թուղթ զգուշութեան եւ վարդապետս իմաստունս եւ ասեն. ՅԱստուած ապաւինեցուք եւ մի տացուք զյաւիտեանական կեանքն եւ զհաւատս կենդանիս եւ աստուածընկալս անցաւոր եւ անաստուած կենաց. դարձիք ի տուն քո: Իսկ անաստուած կենաց. դարձիք ի տուն քո: Իսկ անոք՝ հրամանաւ արքային. եւ ընդ յուն իւրեանց սպրեցան Հայք Աստուածով զօրացեալ ի Պարսից եւ ի Քաղկեդոնացոցն. եւ եղև մեծ ամբուլութիւն հաւատոյ ուղղափառութեան» (տպ. Երուսաղէմ, 1870, էջ 283—284): Իսկ 1871ի տպագրութիւնը ունի նաեւ ի Դուլին, գնաց ի Կոստանդնուպոլիս անէր ի Դուլին, գնաց ի Կոստանդնուպոլիս անէր ի Կոստանդնուպոլիս, ելին ընդ առաջ նմա պատրիարքն եւ ամենայն քաղաքն ընդ գունել զնա: Եւ զայս պատիւ լուան ի Հայք, զի Քաղկեդոնիաքն այնպէս փարէին գնովաւ, եւ պատրիարքն առ իւր ունէր զնա հանապաղ, երկեան թէ գուցէ խարիցի. եւ առաքեցին առ նա մի՛ հաւանել կալ ընդ նոսա վասն կարեաց իւրեանց, զի յոյսն մեր Քրիստոսն կարեաց իւրեանց, զի յոյսն մեր վասն տոս է, եւ զուղիղ հաւատս ոչ տամք վասն երկեղի մեռանելոյ: Եւ մինչ գնացին եւ տարան զթուղթն, եւ նա վաղապոյն իմացեալ էր զհերձուածոյ նոցա չարութիւնն, եւ մեկնելով ի նոցանէ՝ կայր առանձին: Որ եւ յամելով ի նոցանէ՝ կայր առանձին, ննջեաց ուղղափառ ի Կոստանդնուպոլիս, ննջեաց ուղղափառ խոստովանութեամբ եւ մեծ պատուով փառ խոստովանութեան, որոյ եղև մեծ ամփոփեցաւ յուղղափառացն, հաւատոյ եւ ամբուլութիւն եւ հաստատութիւն հաւատոյ եւ պարձանք ուղղափառացն, մնալ Հայոց ի ճշմարտութեան յերկուց կողմանց՝ ի Պարսից եւ ի Քաղկեդոնացոցն, Աստուածով միայն սից եւ ի Քաղկեդոնացոցն, ի մարդկանն ոչ ոք» (էջ 264/65):

Թէ ինչո՞ւ այսքան կը շեղի հայերէն թարգմանութիւնս Միքայէլի բնագրէն, մեկ-

նութեան կարօտ է: Թարգմանին (նաեւ հրատարակչին) անձանթ մնացած է կաթողիկոսին անունը:

20. Տակաւին խնդրական կը մնայ, թէ Սերիոս 660ին կարգացած էր այժմեան Եղիշէն (§ 72, Գ. 374—377): Այն պարագան որ Սերիոսի անձանթ մնացած է «Արաւէս թագաւոր, որդի Վառձապոյն», զոր կը յիշեն Կորիւն, Եղնիկ երէց, իսկ Եղիշէ եւ Ղ. Փարպեցի նաեւ անոր «Ձ. ամն», զժողովութիւն կ'ընծայէ հաստատել զայս. թէեւ յառաջ բերուած համեմատութեան մէջ միայն եւ միւսին միջեւ նմանութեան կէտեր նշմարուին: Էջ 375 «Յաղկերտ որդի Վառձապոյն» կը համապատասխանէ Սերիոսի տեղիքին (էջ 15) «Յաղկերտ (Ա.) որդի Վառձապոյ (Գ.)»: Իսկ էջ 377, տ. 12 կարգաւ՝ «Յաղկերտ Ա. որդի Շապոյ Գ., եղբայր Վառձապոյ Գ.»:

21. Յառաջ բերած էի Հիպոպոլիտոսէն հատուած մը (§ 72, 8. Գ. 428): Տեղիքս հանուած է նոյն Ս. Հօր մէկ ճառէն, որ վերնագիր կը կրէ. «Երանելոյն Հիպոպոլիտոս Բոսորացոյ ի Մեկնութեան Աւետարանին Յովհաննու ի Յարութիւնն Ղազարու», զոր ունինք Վիեննայի Թ. 923, թղ. 10ր—17ա (տեղիքը՝ թղ. 15ա):

22. Մատենագիտական լրացումներ: ա. § 10 (Ա. 105, տ. 19) աւելցուր.

Թ. Ե. Գ[ուշակեան], Հատակոտորներ Եղիշէի վարդանանց պատմութեանն. Սիոն, 1932, էջ 210—218: Մագաղաթեայ, միջին-մեսորպեան երկաթադիր պահպանակ, հաւանորէն ձառնտիրի մը մասեր: Ունի էջեր Ե. եւ Ը. յեղանակներէն:

Բ. Եղիշէի Պատմութեան Գ. տպագրութիւնը, լոյս տեսած Կալկաթա (§ 11, Ա. 111, տ. 23) ունի մ'այժմ ձեռքի տակ. խորագիրն է.

«Գիրք որ կոչի Եղիշէ պատմագիրք. շարագրեալ զիտնական եւ խոսակրօն սուրբ վարդապետին Եղիշէի աշակերտի սրբոց թարգմանչացն մերոց Իոահակայ եւ Մեսրոպայ...: Առաջին տպագրումն գրքոյս եղեալ էր ի Կոստանդնուպոլիս քաղաքին ի թուին Հայոց 1213 [= 1764]: Եւ վերստին տպագրեալ արգեամբ եւ ծախիւք առատաձեռն ազգիս մերոյ ի Կալկաթայ...: Աշխատասիրութեամբն Ջընթլում Աւետարանի յամի Տեառն 1816. ի Կալկաթայ. ի տպարանի Աւետ Զընթլումեանի»: 80, էջը Ը + 240:

2. զարուն, նշանաւոր գրիչ մը (Եղիշէ անունով կամ ոչ) Մամիկոնեանց ցեղը փառարանելու դիտումով գրած ըլլայ, փարպեցեոյ յատակագծին վրայ բայց իր ժամանակի պատմական դէմքերու եւ դէպքերու տպաւորութեան տակ, կարծիքն Վարդանի անուն կապուած պատերազմին պատմութիւնը, որ, իրրեւ այսօրին հնարքով մը պատրաստուած գործ, կրնայ ունենալ անշուշտ պատմագրական թերութիւններ, բայց թէ է. [տպ. Ե.] զարուն, կամ աւելի վերջ նոյն իսկ — ինչպէս քանիցս կը ձգտի Հ. Ակիւնեան կարծես ակնարկել — փարպեցեոյ տուններով, յինքնէ կամ այլուստ յաւաներով բոլորովին փոփոխուած ըլլայ 2. զարուն գրուածը, ներուի մեղ ըսել՝ այդ կէտը կը մնայ տակաւին բաւական հետաքննելի: Մատենագրական այդպիսի երեւոյթները, յաւելում՝ զեղջուած եւ ետեւաւորութիւններ, զորս Հ. Ակիւնեան մատնանշած է այլուր, փարպեցեոյ, Փառասոս Բիւզանդի եւս զործոց համար եւս, կրնան հոս եւս պատահած ըլլալ ձեռագրի դիպուածական կամ դիտաւորեալ արկածներով...: Իսկ պատմական անձեղութիւններն ալ կրնան երբեմն բացատրել իրրեւ յետաժողով ընդմիջարկութիւններ: Գալով լեզուաբանական տեսակետին, որով Հ. Ակիւնեան քանիցս կը փորձէ տարբորել Սկզբնականին եւ Սմբագրականին հայերէնը եւ ըստ այնմ երկաքանչիւրին ժամանակը, կարելի՞ է արդեօք 2. եւ է. զարուն հայերէնին վերաբերմամբ եւս սեղմօրէն կիրարկել ստուգանիչ այն կանոնը, որ բուն Ոսկեդարեան գրուածքներուն առթիւ նոյն իսկ բանաւոր չի թուիր ինչ ինչ պարպանելու մէջ: Եւ յետոյ, ինչպէս մեկնել, «Սմբագրական» Եղիշէն ընդունելու պարպային, «Սկզբնական» ին իսկոյն բացարձակ անոց գտնուել...: Այս հարեւանցի նկատողութիւններով չենք ուզեր եւ չենք իսկ կրնար անշուշտ բոլորովին տկարացնել Հ. Ակիւնեանի փաստարկութիւնները. բայց իրաւունք կը համարինք նոյն ատեն խորհիլ թէ, մինչեւ որ Եղիշէի բնագիրը գէթ մերձաւորապէս չը վերահաստատուի բազմաթիւ գրչագիրներու օրինակներու եւ հայ մատենագիրներու մօտ իրմէ եղած մէջբերութեան համեմատական քննութեամբ... արդար չէ անոր բնագրական բազմաթիւ մասին

ճանրակշիւ եզրակացութիւններ ընել: — Բարեխառնարար Հ. Ակիւնեան պիտի շարունակէ տակաւին իր ուսումնասիրութիւնը երբորդ մասի մը մէջ եւս...: Լուսադոյն է անշուշտ, սպասել ա՛յդ մասին եւս ի լոյս ածուելուն, իր զործին ամբողջման վերաբերմամբ հանգամանօրէն արտայայտուիլ կարենալու համար»:

3. Ն. Աղբալեան, Հայքեմիք ամսաթերթ, 1933, Թ. 8, էջ 171—176:

Հ. Ն. Ակիւնեանի գիրքը կարելի է համարել մի ընդարձակ ենթադրութիւն: Նրա ընթերցումը յարուցանում է տարակուսանք, բայց չի տալիս ստուգութիւն. շատ բան թուում է խելքի մօտ, բայց համոզում չի ներշնչում: Նա ստիպում է անդրադառնալ, վերաքննել պրպտել — եւ այսքանն ինքնին մեծ զործ է: Ոչ ոք կարող է այսուհետեւ Եղիշէի մասին խօսել, առանց հեղինակի յարուցած տարակոյսները փարատելու եւ կարծիքները հերքելու կամ ընդունելու, սրով այս գիրքը դանտում է անհրաժեշտութիւն բոլոր հետազոտողների համար...» (էջ 176):

4. K. Mlaker: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 41 (1934) S. 153.

Ներհուն գիտնականէն ունինք արդէն ճոխ շարք մը արժէքաւոր գործերու. բայց ստալիկայ աշխատութիւնը հարկ է անուանել վարպետի մը վաստակը, որպիսին կարելի է յաջողիլ միայն իրեն, որ բոլորովին անսովոր կերպով տիրապետած է յիով հայ եւ օտար ազրիւրներու: Ան կ'ապացուցանէ, որ Եղիշէի Պատմութիւնը, որ 451ի Հայոց ապստամբութիւնը իրեն նիւթ ունի, խմբագրութիւնն է Սկզբնագրի մը, որ կը ձուռէր 572—590 տարիներուն Պարսից եւ Բիւզանդիոնի մէջ ծագած պատերազմին եւ անոր նախաւոր շրջանի մասին: Ասով ընդ միշտ կը խախտի հաւատքը, թէ այս Պատմութիւնը Ե. զարու համար վաւերական արժէք ունենայ: Ինչ որ Ն. Աղոնց, Գր. Սալաթեանց եւ ուրիշներ ի մասնականս ըսած են, ան միացուցած է մէկ ամփոփ միասնական պատկերի մէջ, որ գրեթէ վերջնականապէս կը լուծէ կնճիռներու ամբողջ շարք մը: Ան ունի իր քննադատական եզանակը, որ ինչպէս հասցուցած էր զինքը Ստոյն Մովսէս Սորենացոյ Պատմութեան այնքան դժուարին եւ վիճելի հարցին որոշիչ լուծման, կիրարկուած է նաեւ հոս բարերախա յաջողութեամբ: Կը մար-

թենք, որ յաջողի իրեն նաեւ ուրիշ անդրադոյն հարցերու քննութիւնը նոյնքան օրինակելի կերպով: Այս պատճառով ալ մեծագոյն հետաքրքրութեամբ կը սպասենք ներկայ գործիս Բ. հատորին:

5. K. Mlaker: Orientalische Literaturzeitung, 1938, Nr. 3. S. 173—174.

Հայկական պատմագրութեան մէջ այնպէս համարուած էր, թէ Եղիշէի Պատմութիւնը անկասկած հարազատ գործ է Ե. զարու երկրորդ կէսին: Այժմ Ակիւնեան իր սքանչելիօրէն սրամիտ, լայնահայեաց, ազրիւրները խնամով եւ քննադատօրէն շահագործուած ուսումնասիրութեան մէջ կը յայտարարէ, թէ այն իր մէջ գործ մըն է, որ կը նկարագրէ 572ին ի վեր Պարսից եւ Բիւզանդացոյ մէջ ծագած պատերազմը. բայց խմբագրութեամբ մը վերածուած է 451ի Հայոց ապստամբի պատմութեան: Իր քննութիւնները Բ. հատորին լոյս տեսնելէ ետքն ալ վիճելի պիտի մնան: Բայց ան իր ուսումնասիրութիւնը շատ լաւ հիմնաւորած է, թէ եւ հնաւանդ ըմբռնումներու պաշտպաններէն ոմանք ուզին անարդարանալի կերպով անոր մէջ հայ ազգային հայրենասիրական զղածումները վերաւորուած տեսնել: Ամբողջը մասնաւոր գնահատանքի հնարաւոր պիտի ըլլայ ենթարկել, երբ գրուի մեր առջեւ Գ. հատորն ալ:

6. Paul Peeters, Analecta Bollandiana, 53 (1935), p. 151—154.

Վարդանեանց վկայից կենսագիրը կամ ճառագիրը Եղիշէ վարդապետ նկատի ստանուած է, ինչպէս կը պատշաճէր, ուրիշ բաժնով, որ կը կանխէ: Մինչեւ վերջին տարիներս գնահատուած էր իր Մատենան (BHO, 1237—1240) ընդհանրապէս թէ իր պատմական արժէքին եւ թէ ոճի կատարելութեան համար: Ա՞ն ալ պիտի սուժէր արժանահաստութիւնը ինչպէս Մովսէս Սորենացի Հայոց ազգային մեծ պատմագիրը: Արդէն վերջին զարու մայրամուտքին չափով մը խախտած էր Եղիշէի հեղինակութիւնը Տէր-Պօղոսեանի, Ն. Աղոնցի նկատողութիւններու: Այս իրարմէ անկախ քննադատութիւններու խիզախութիւնը գլխով Հ. Ակիւնեան կը ներկայացնէ այժմ արժատական գրութիւն մը, որ կը տապալի բոլոր ձեռք բերուած արդիւնքները: Եղիշէ վարդապետ, որուն

անձին մասին ոչինչ գիտենք, անուն մ'է, թերեւս կեղծ, որուն տակ ծածկուած է անանուն հեղինակ մը, որ կ'ապրէր է. զարու սկիզբը: Անոր մատենանը, այն ձեւի մէջ ինչպէս յօրինուած է, չի հայեր Վարդան Մամիկոնեանի եւ իր Բնկերներուն 450ին Յազկերտ Բ. ի գէժ ապստամբութեան, այլ ուրիշ ապստամբութեան մը, որ կատարուած է 120 տարի ետքը (572ին) Սորով Բ. Անուշարուանի օրով, եւ որուն հետեւութեամբ տեղի ունեցած է Բիւզանդիոնի եւ սասանեան պետութեան մէջ 20ամեայ պատերազմը: Եղիշէ կը նկարագրէ Վարդան Բ. ի քաջագործութիւնները, որ կը պատկանէր, ինչպէս 450ի հերոսը, Մամիկոնեան տոհմին: Այս մասնուած է իր մատենանը մոտացութեան, եւ ենթարկուած է խմբագրութեան խարդախող մը, որ օգտուելով Ղազար Փարպեցիէն, տեղափոխած է այդ պատմութեան հիմնական տուեալները ուրիշ զար մը: Այն տեղ Սորով Անուշարուանի վերածուած է Յազկերտ Բ. ի եւ Վարդան, այս անուամբ երկրորդը, իր նախորդին եւ համանունին, Վարդան Մեծին: Ասկէ յառաջացած են այն ծանր վերիպակներն եւ հակաժամանակագրական հեռանկարը, որոնք սլոյլյաժ են բովանդակ պատմութիւնը: Իր ենթագրութեան բառական անակնկալ ձեւը մեղմացնելու համար Հ. Ակիւնեան յառաջ կը բերէ պատմուածք մը, որուն արձագանգը տուած է Թոմաս Արքրուսի: Եղիշէի Մատենանը կը ճատուած է գիտմամբ Մծրինի նեստորական Բարսումա (Եպիսկոպոսէն), որ երբ Հայաստան կը գրտնուէր, տեղեկացած է այդ գրքին ինքնին հեղինակէն: Կը հաւաստուի մեկի, թէ այս վկայութիւնը կարող է նկատուիլ իրր ապացոյց, թէ գոնէ Ժ. դարէն սկսեալ, կասկած մը կը չըլէր թէ Եղիշէի գործը այնպէս ինչպէս մեղի հասած է, իր նախնական վիճակի մէջ չէ պահուած (Ակիւնեան, էջ 21—23, 60—68): Բայց ի գէպ է աւելցնել, թէ Թոմաս Արքրուսոյ խօսքը ըսուած է մեկին ձեւի մը մէջ, որ նոր ենթագրութեան մը շատ գժուաբաւ կը պատշաճի: Արքրուսեաց պատմագրի համաձայն Բարսումա վրէժ լուծելու համար Մերշապուհ իշխանէն, որ զինքը արտաքսած էր, հանած է Եղիշէի մատենանէն Վահանի մարտիրոսութեան պատմութիւնն եւ այն բոլոր էջերը, որոնք կրնային հայիլ Արքրուսեանց փառքին (Արքր., էջ 81):

նշմարած ենք, որ Եղիշէի Պատմութիւնը ունեցած է «սկզբնազեր», որ ապա կրած է խմբագրութիւն (Տէր-Մինասեանի համաձայն նաեւ խմբագրութիւններ)։ Մինչ նա այն համոզման վրայ է, թէ Եղիշէի 458ին գրուած Պատմութիւնը է. գարուն խմբագրուած է, 572ի զէպերու ազդեցութեան տակ, եւ կը պնդեմ, թէ Եղիշէ գրած է 571ի ապստամբութեան նախորդ եւ հետեւորդ շրջանի պատմութիւնը, որ ապա խմբագրուած՝ վերածուած է 451ի պատմութեան։ Իմ փաստերս թէ եւ անհամոզիչ կը գտնէ, բայց ի վերջոյ այդ փաստերու հիմը — Եղիշէի տեղիքները — է. դարու յաւելումներ ներկայացնելով, կը հաստատէ ակամայ փաստերուս ոյժը։ Տեսնենք մէկ քանի օրինակներ։

ա. Դէպի Հոռոմէական գաւառներ կատարուած արշաւանքները (Եղիշէ, էջ 7—10) ի սկզբան կը հաստատէ Տէր-Մինասեան, թէ Յազկերտ Բ. ի կողմէ մղուած են (էջ 43—50), հակառակ իմ յայտարարութեանս, թէ անոնք Սուրբ Բ. ի կը հայնէ։ Իսկ էջ 56 կը գրէ. «Մեզ թուած է, որ երկիրներ աւերելու վերաբերեալ կտորը պէտք է, նկատի ունենալով հրովարտակի վերեւ մէջ բերուած հատուածը, կամ ճարտասանական չափազանցութիւն համարել, կամ, որ աւելի հաւանական է, հետագայի ընդմիջարկութիւն. մանաւանդ որ այդ կտորը թիրիմացութիւն կարող է առաջացնել եւ անխառն էլ է. ի՞նչ է նշանակում «հար մինչ ի քաղաքն Մծրին»։ Չէ՞ որ Մծրինը պատկանում էր Պարսից պատմութեանը...»։ Եւ կ'աւելցնէ. «Մեր եզրակացութիւնն այն է, որ այդ հատուածի վրայ ոչինչ հիմնել չի կարելի եւ Ակինեանի փորձն այստեղ եւս ձախողուած պէտք է համարել» (56)։

Նէօլլեկէի վրայ հիմնուած կը պնդէր Տէր-Մինասեան, թէ Յազկերտ Բ. ի օրով տեղի ունեցած է Պարսից եւ Հոռոմեացոց մէջ պատերազմ։ Եթէ Նէօլլեկէ աչքի առաջ ունենար իմ յառաջընթաց տեղիքները, վստահ եմ, թէ պիտի փոխէր իր տեսութիւնը։ Ժամանակագրական սխալներ Տարարիի պատմութեան մէջ մէկէ աւելի անգամներ մատնանշած է Նէօլլեկէ (էջ 53, ծ. 2, 60, ծ. 2 եւ այլն)։ Ուստի իր ալ հաղորդած տեղեկութիւնները վրամ Ե. ի մասին իմանալու է։ Տ. Մ. հակառակ իր պնդումներուն կը ստիպուի ի վերջոյ այս արշաւանքները է. դարու

յաւելումներ համարելու, այսինքն Սոսրով Ա. ի արշաւանքներուն հայոյ։ Կը հետեւի թէ իմ փորձը չէ ձախողած։

Նոյնպէս էջ 58—63 կը մաքառի թէ «Աստեղք լուսալիւր պայծառացեալ» կարելի չէ ժամանակացոյց ակնարկութիւն համարել, բայց կը յանդի այն համոզումի թէ տեղիքը յետագայ խմբագրութեան յաւելումը ըլլալու է (60)։ Յաւելումը ըլլայ կամ ոչ, իմ բացատրութիւնը չի կորսնցնել իր ոյժը, գոնէ է. դարու համար։ Նկատմամբ Եղիշէի արտայայտութեան, թէ բերդեր առանց մարդկային ձեռքի հարմար իրենք իրենց կը կործանէին, եւ համարած է զայն հետեւութիւն մը երկրաշարժի. որ իրօք տեղի ունեցած է 571/2ին։ Տէր-Մինասեան «հրաշք» կ'ենթադրէ եւ անպէտ զրոյցներ ի մէջ կը բերէ։ Բնագրի մը ժամանակագրական քննութիւնը նաեւ բնական երեւոյթները նկատի կ'առնէ եւ կը ջանայ անոնց մէջ եղելութիւն տեսնել, նոյն իսկ իրրեւ հրաշք ներկայացուած զէպերու մէջ։ Ոչինչ առանց պատճառի։ Նաեւ այս կէտի մէջ ոչ կանխակալ կարծիքով ընթացած եմ եւ ոչ ալ քաջքուքներու դիմած։ Բայց ինկած է նոյն յանցանքներու մէջ Տէր-Մինասեան թէ հոս եւ թէ բարձրութիւ այլ կէտերու մէջ։

Կը գրէ էջ 56—58, թէ «Ակինեան իր կանխակալ կարծիքը հաստատելու համար ընդարձակօրէն քննութեան է առնում նաեւ Յազկերտի արշաւանքների խնդիրը Բուշանների զէմ»։ Ինչ որ եւ ընդարձակօրէն քննութեամբ աշխատած եմ ապացուցանել, Տէր-Մինասեան անաշխատ հերքել ջանացած է, Եղիշէի մէջ պատմուած զէպերը Յազկերտ Բ. ի մասին ցոյց տալու համար։ Իր ցուցմունքները նկատի առած էի արդէն, եւ եթէ այլապէս եզրակացութեան եկած եմ, մատնանշած եմ պատճառները։ «Կանխակալ կարծիք» կը պատշաճի հոս աւելի Տէր-Մինասեանի ընթացած ուղղութեան, վասն զի նոր եւ իմ տեսակէտներս եւ չունին իրենց ետեւ «Կանխակալ կարծիքներ»։

«Աշխարհագրի» մասին գրածներս կը մերժէ, վասն զի Տարարիի տեղեկութիւնները «էական կէտերում հակասում են միմեանց», այսինքն Եղիշէի հաղորդածներուն։ Յամենայն զէպս կ'ընդունի Տէր-Մինասեան, թէ այդ երկուքի հաղորդագրութիւնները անկալան կէտերու մէջ միարան են. իսկ էականի

եւ ոչ-էականի զանազանութիւնը ենթակայական է։

Եղիշէի յիշած Դենշապուհ հաւատարիմն կը նոյնացնէ Լ. յեղանակի մէջ յիշուած Դենշապուհի հետ (66/67)։

Տեղիքն է. «Յորժամ եկի եւ (Դենշապուհ) յաշխարհն Հայոց՝ գտարի մի եւ զվեց ամիս եհաս շրջել ինձ անդ. ոչ յիշեմ եւ ամենեւին, եթէ բան մի արտունջ յամբեք լուսյ վասն քս (Սահակ եպիսկոպոսի Ռշտունեաց), նոյնպէս եւ առաւել վասն Յովսէփայ. զի դա իսկ էր իշխան ամենայն քրիստոնէից եւ հաւատարիմ յամենայն իրս արքունի։ Նա եւ որ մարգարան աշխարհին լեալ էր յառաջ քան զիմ երթալն՝ մեծապէս դո՛հ էր զառնէս զայսմանէ. եւ ես ինձէն աչօք իմովք տեսի, զի որպէս հայր հաստատուն համարեալ էր ամենայն աշխարհին, եւ անաշտութեամբ սիրէր զմեծամեծսն եւ զիւրօնս... իմ զի աղ եւ հաց կերեալ է յաշխարհին ձերում, դու՛թ եւ սէր ունիմ ընդ աշխարհն ձեր» (131—133)։

Այս խօսքերը, ըստ Եղիշէի, արտասանուած են 453/54ին։ Դենշապուհ, որ գՅովսէփի իր կաթողիկոսութեան օրերուն, ուստի սէփի իր կաթողիկոսութեան օրերուն, շայտանախ քան 450, տեսած է, իր երթն ալ Հայաստան 449ին յառաջ պատահած պէտք է ըլլայ։ Ան զայն իրրեւ մարգարան, ինչպէս «որ մարգարան աշխարհին լեալ էր յառաջ քան զիմ երթալն» ենթադրել կու տայ։ Ո՞վ էր այդ, իրեն նախորդ մարգարանը։ Գիտենք, որ 444ին Շահապիվանի ժողովին ներկայ էր Վասակ Սիւնեաց տէր եւ Հայոց մարգարան, Վասակ Սիւնեաց 442 թին կոչուած էր Հայոց որ հաւանօրէն 442 թին կոչուած էր «իշխան էր մարգարանութեան։ Իսկ Յովսէփ «իշխան էր ամենայն քրիստոնէից» 440 մարտէն ի վեր։ Ուստի եթէ Դենշապուհ Հայաստան եկած է, պէտք է 441—442 շրջանին պատահած ըլլայ։ Թէ Եղիշէ ի՞նչ աղբիւրէ գիտէ Դենշապուհի մասին, մեզի անձանօթ է։ Յամենայն զէպս Ղ. Փարպեցի, որմէ կ'օգտուի Եղիշէ իր Լ. յեղանակին մէջ, որ եւ է խօսք չէ ըրած Դենշապուհի Հայաստան գացած ըլլալու մասին։

Եթէ Եղիշէի քով «ճարտասանական չափազանցութիւն» հարկ է փնտսել, ահա ահի Լ. յեղանակը, ուր Եղիշէ ընդ օրս առաւանած է։

Միակ զիտողութիւնը, զոր շնորհակալութեամբ կ'ընդունիմ իրրեւ ճիշդ, է այն

կէտը, որ եւ սխալած եմ ի մասին § 47, 16 (Բ. 744—745) Աւարայրի կոտորածէ մէջ ինկողներու գումարին, այնու որ Եղիշէի «9» նախարար-սեպուհները անտեսած եմ, որով կը լրանար Փարպեցոյ յիշած 1036 թիւը։ Այս կէտին անդրադարձած եմ ապա § 62 (Գ. 260)։

9. Հ. Ե. Փէշիկեան, Ս. Եղիշէ վ. պատմագիր Ե. դարու (Հ. Ն. Ակինեան վ. ի քննական ուսումնասիրութեան առթիւ)։ Բազմա-վեպ, 1931, էջ 193—200 (շարունակութիւնը լայն չէ տեսած)։

Հ. Փէշիկեան աչքի առաջ ունի Հանդ. Ս. Ս. 1931, Թ. 1—2 (§ 1—5)։ Ապացուցանելու համար թէ Եղիշէ Ե. դարու հեղինակ է, նկատողութեան կ'առնէ Եղիշէի լեզուն, զոր կը գտնէ դասական հայերէն։ Կ'ընդունի, թէ Եղիշէ օգտուած է Փիլոնի գրութիւններէն, բայց անորոշ կը թողու, թէ այդ գրութիւններուն յունարէն բնագրէն ծանօթ էր թիւններուն յունարէն բնագրէն ձեռքով թէ հայերէն թարգմանութեան։ Յամենայն զէպս «գուգութիւն» եւ նման այլ բառեր, որոնք կը տեսնուին Եղիշէի փոխառութիւններու եւ հայերէն թարգմանութեան մէջ, զուգադիպութեամբ չեն։ Յ. Մանանդեան իր Յունարան Գարոցի նուիրած ուսումնասիրութեան մէջ Փիլոնի գրութիւններու թարգմանութիւնը զետեղած էր 2. դարու երկրորդ կեսին. իսկ իմ քննութիւններս ցոյց տուած էին, թէ յունարան թարգմանութիւնները կատարուած են 573ին ետքը։ Ուստի Եղիշէ այս թուականէն ետքը միայն կրնար օգտուած ըլլալ Փիլոնէն։

Եղիշէի լեզուն քաջ ծանօթ է մեզի իր Պատմութեան հարագտո կ'ընէն եւ իր այլ հարագտ գրուածներէն։ Ան դասական հեղինակ չէ, բայց հետեւող մ'է դասական լեզուի, ենթադրուած սակայն դասական շրջանէն դուրս թարգմանութեան ազդեցութեան։ Ծագեալ գրականութեան ազդեցութեան։ Ունի իրեն մրցակից Վերոյ Ալուանից կաթողիկոսը թէ լեզուի զեղեցկութեան եւ թէ սճի փոստութեան մէջ։ Երկուքն ալ է. դարու առաջին կէտին։

10. Ն. Աղբալեան, Բանասիրական մանրուք Եղիշէի Պատմութեան մասին։ Միւն, 1933, էջ 220—224։

«Ակինեանի Նօր տեսութիւնը Եղիշէի Պատմութեան մասին... լիովին մերժելու համար պէտք է ա՛յսպէս հատ-հատ քննութեան առնուին նրա բերած ապացոյցները եւ

